

ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ім. В.Н. КАРАЗІНА

КОЛИЧЕВА Тетяна Владиславна

УДК165.19

НАУКОВЕ І ХУДОЖНЄ ПІЗНАННЯ: ЇХ СПЕЦИФІКА І ВЗАЄМОДІЯ

Спеціальність 09.00.01. – онтологія, гносеологія,
феноменологія

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філософських наук

Харків – 2004

Дисертацією є рукопис

Робота виконана на кафедрі теорії культури і філософії науки Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна, Міністерство освіти і науки України.

Науковий керівник:

доктор філософських наук, професор
Цехмістро Іван Захарович,
Харківський національний університет
ім. В. Н. Каразіна, завідувач кафедри
теорії культури і філософії науки,
заслужений діяч науки і техніки України

Офіційні опоненти:

доктор філософських наук, професор
Будко Володимир Васильович,
Українська інженерно-педагогічна академія,
завідувач кафедри філософії

кандидат філософських наук, професор
Гриценко Віктор Петрович,
Національний технічний університет “ХПІ,”
завідувач кафедри філософії

Провідна установа:

Інститут філософії ім. Г.С. Сковороди НАН України,
відділ філософської антропології, м. Київ

Захист відбудеться 28 квітня 2004 р. о 15¹⁵ годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 64.051.06 при Харківському національному університеті ім. В. Н. Каразіна, 61077, м. Харків, майдан Свободи, 4, ауд. IV-65.

З дисертацією можна ознайомитись у Центральній науковій бібліотеці Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна за адресою: 61077, м. Харків, майдан Свободи, 4.

Автореферат розіслано “ ____ ” _____ 2004 р.

Учений секретар спеціалізованої вченої ради

Бортник Л.А

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. Однією з особливостей сучасної науки є неухильний інтерес до гносеологічної проблематики, розробка якої потребує подолання вузького розуміння теорії пізнання в її варіанті класичного раціоналізму. В результаті виникла ідея доповнення сциєнтичних аспектів пізнання аналізом його екзистенціальних складових. Зазначена позиція, у свою чергу, порушила питання про правомірність згаданого доповнення. Відтак, стала очевидною необхідність більш глибокого аналізу джерел художнього пізнання, яке доповнює наукове пізнання.

Освоєння дійсності, її осмислення є результатом пізнавальної діяльності людини, яка досягається за допомогою наукового і художнього пізнання. Актуальність даної теми пов'язана з постійно зростаючою необхідністю розширення мови пізнання шляхом взаємного доповнення методів наукового і художнього пізнання. Методи природничих наук усе більше впроваджуються в гуманітарні науки. У зв'язку з цим варто відвести належне місце вивченню взаємодії методів наукового і художнього пізнання, акцентуючи увагу на дослідженні психічних процесів, що у них відбуваються. Особливу увагу потрібно приділити процесові мислення, визначаючи, які способи і засоби відображення повинні вважатися науковими, а які – художніми.

Також очевидно, що у сучасному світі зростає інтерес до наук про людину, предметом яких є і тіло, і душа, і дух, а також діяльність, свідомість та особистість. Саме дефіцит знання про людину негативно впливає на рішення практично всіх глобальних проблем сучасності. Стає необхідним знання меж і можливостей людини на тлі проблеми пізнання.

Ступінь розробленості проблеми. Проблема специфіки і взаємодії наукового і художнього пізнання стає предметом аналізу, починаючи з періоду античності. Так, Платоном було порушене питання про джерело пізнання, внаслідок чого прийнято виділяти два види пізнання, що якісно різняться між собою.

Згодом, в епоху Відродження, наукове і художнє пізнання розглядалися як єдине ціле. На наукові погляди щодо цієї проблеми вплинуло утвердження в природознавстві класичної науки принципів механіцизму. Представники даного періоду почали підкреслювати роль суб'єкта у процесі пізнання. Однак, розмежовуючи об'єкт і суб'єкт, окремі філософи стали об'єктивно пов'язувати з досвідом і наукою, а суб'єктивно – з почуттєвим пізнанням.

Така позиція поклала початок формуванню висновку про специфіку наукового і художнього пізнання, що втілена лише в кількісній перевазі відповідно логічного й образного мислення. Деякими філософами ХХ ст. були розпочаті спроби пошуку критеріїв оцінки, спільних для наукового і

художнього пізнання. Як такі розглядалися критерій витонченості (А. Пуанкаре), критерії «зовнішнього виправдання» і «внутрішньої досконалості» (А. Ейнштейн), естетичний критерій (Т. Кун). Однак перелічені критерії не пояснюються з погляду рушійних сил пізнавального процесу.

Більше того, ті самі рушійні сили пізнавального процесу розглядаються з різних позицій. Наприклад, А. Бергсон робить наголос на інтуїції як тенденції, протилежній інтелектуалістичній. Діяльність інтелекту, за Бергсоном, не здатна створювати нове, а лише комбінує вже відоме. М. Хайдегер докладно розглядає категорію творчого пізнання і підкреслює, що художність творчості досягається через переживання, коли сутність стає чимось внутрішнім для людини. Через розмаїтість напрямів, пов'язаних з досліджуваною проблемою, не склалася цілісна, несуперечлива концепція. Тобто для філософії кінця ХІХ – поч. ХХ ст. характерне різке протиставлення інтелектуального – емоційному. Наукове пізнання асоціювалося з логікою, а художнє пізнання – з емоційною активацією. Таке трактування не є вичерпним і вимагає уточнень. Н. Бор робить висновок про можливість широкого застосування принципу доповнюваності, поширюючи його на різні сфери людського знання. Однак застосування принципу доповнюваності у випадку наукового і художнього пізнання вимагає пояснень з погляду аналізу процесу мислення за участю супутніх йому процесів.

Сучасні автори (Г.А. Базеян, В.П. Іванов, А.С. Канарський, Л.Т. Левчук, А.А. Мелик-Пашаєв, О.Б. Старовойтенко, М.А. Холодна, Е.Л. Фейнберг.) спробували пролити світло на специфіку наукового і художнього пізнання за допомогою вивчення взаємодії логічного й образного мислення. Вони зробили висновок про їх різну психофізіологічну основу, а також про їхню взаємодію і взаємопроникнення. Таким чином, детальний розгляд характеру і передумов взаємодії наукового і художнього пізнання є важливим завданням сучасної гносеології.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана в межах наукової комплексної теми кафедри теорії культури і філософії науки філософського факультету Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна «Концепція цілісності: проблема духовності в науці і культурі» (д/р № ІА 01 008 737 Р).

Мета і завдання дослідження. Метою дослідження є визначення специфіки наукового і художнього пізнання, а також виявлення характеру їх взаємодії. Мається на увазі пошук критеріїв наукового і художнього пізнання, заснованих на дії логічного й образного мислення в обох видах пізнання. У дослідженні приділена увага вивченню філософських основ взаємодії двох видів пізнання в пізнавальному акті.

Досягнення поставленої мети передбачає розв'язання таких завдань:

- 1) з'ясувати рушійні сили пізнавального процесу;
- 2) виявити особливості мислення суб'єкта, що пізнає, у науковому і художньому пізнанні;
- 3) установити характер взаємодії і взаємодоповнення наукового і художнього пізнання;

4) виявити роль художньо-образного мислення в пізнавальній діяльності.

Об'єкт дослідження: структура пізнавального процесу.

Предметом дослідження є специфічні особливості наукового і художнього пізнання та їх взаємозв'язок.

Теоретична й методологічна основи дослідження. Методологічною основою дисертаційного дослідження є сучасні теоретичні концепції природничо-наукового і художнього пізнання, а також загальна концепція доповнюваності в сучасній філософії. Як джерело пізнання розглядаються концепції Платона, Арістотеля, І. Канта, І. Фіхте, Ф. Шелінга, А. Бергсона. З метою пошуку рушійних сил пізнання автором використовуються концепції М. Хайдеггера, А. Пуанкаре, М. Полані. Для вивчення взаємодії наукового і художнього пізнання використовується принцип додатковості Н. Бора. Розглянута концепція І.З. Цехмістро, що аналізує доповнюваність як можливість узгодження засобів опису, які взаємно заперечують один одного. Також проаналізовані концепції сучасних авторів, що вивчають питання природи наукового і художнього пізнання: Г.А. Базеяна, Г.Л. Єрмаша, В.П. Іванова, Л.Т. Левчук, В.І. Мазепи, В.С. Мейлаха, П.В. Симонова, В.Г. Табачковського, Є.Л. Фейнберга, Н.В. Хамітова.

Наукова новизна отриманих результатів полягає у маніфестації взаємодії наукового й художнього пізнання як взаємного доповнення двох способів пізнання: логічного і емоційно-чуттєвого, що взяті сумісно відтворюють його цілісність.

Результати дослідження містяться в положеннях, які виносяться на захист:

1. Виявлено рушійні сили наукового і художнього пізнання – відповідно *пізнавальну задачу* суб'єкта, що є винятково результатом роботи інтелектуальних операцій, і *домінуючу потребу* суб'єкта, що пізнає, яка впливає з його внутрішнього світу і є емоційно-чуттєвою.
2. Продемонстровано, що пізнавальний процес - це *науково-художнє моделювання* суб'єктом об'єкта, що пізнається за допомогою методів як наукового, так і художнього моделювання.
3. Показано, що в реальному пізнавальному процесі логічне й образне мислення не вступають у протиріччя, а *взаємодіють* і доповнюють одне одне, й у цій взаємодії образне мислення допомагає сформулювати предметний зміст задачі, що змінюється і трансформується, а логічне мислення є інструментом рішення пізнавальної задачі.
4. Доведена можливість розгляду емоцій як сполучої ланки між науковим і художнім пізнанням, а також здатність емоцій одночасно виступати в ролі *цінності* пізнавального акту як такого й у ролі *оцінки* можливості задоволення домінуючої потреби при пізнанні.
5. Запропоновано *вивчення наукового і художнього пізнання з позицій принципу доповнюваності*, що дозволяє виявити в об'єкті, що пізнається, різні визначеності, відзеркалювані, з одного боку пізнавальною задачею і логікою суб'єкта, а з іншого боку – домінуючою потребою суб'єкта і його

художньо-образним мисленням, що породжується світом емоційно-чуттєвих переживань суб'єкта.

6. Показано, що логічне мислення виникає із загальноприйнятих вихідних принципів (тотожності, несуперечності, виключення третього, *ex nihilo nihil*, введених ще Парменідом), а також образних знаків і символів, що забезпечує звернення до формалізованого досвіду. Вводиться поняття «*індивідуальна логіка*» щодо позначення напрямку спільної дії пізнавальної задачі і домінуючої потреби суб'єкта.
7. Показана можливість прояву доповнюваності наукового і художнього пізнання не тільки в контексті окремого об'єкта, але й на рівні картини світу, де сполучною ланкою є інтуїтивна здатність людини групувати факти і враження навколишнього світу з метою задоволення потреби в гармонії.

Теоретичне і практичне значення здобутих результатів. Вивчення специфіки і взаємодії наукового і художнього пізнання викликане необхідністю розширення методів мови пізнання і має важливе практичне значення.

Домінуюча роль наукового пізнання в становленні сучасної цивілізації поряд з позитивними результатами затьмарюється появою проблем, пов'язаних з відставанням духовності від змісту пізнавальної діяльності. Розвиток людства показав, що в пізнавальній діяльності індивіда важливими є всі шари людської культури: пізнавальної, естетичної, моральної, і відсутність будь-якого з них впливає на характер пізнання. У зв'язку з цим актуальним є вивчення специфіки наукового і художнього пізнання, а також знання механізмів їхнього взаємного доповнення, що в цілому має сприяти гуманізації науки і наукового пізнання.

Практичне значення роботи полягає в тому, що виокремлені науково обґрунтовані фактори впливу на розвиток художнього пізнання, які часто носять прихований і опосередкований характер, що створює враження його довільності. Ці фактори (запозичення з наукового пізнання методів аналогії, абстракції, гіперболізації тощо) можуть бути корисними в їх трансляції на художнє пізнання). Уміння оперувати цими факторами впливу сприяє найбільш ефективній організації пізнавального процесу.

На підставі проведеного дослідження розроблені рекомендації, теоретичні узагальнення й висновки, що допомагають глибшому розумінню ролі взаємодоповнення наукового і художнього пізнання. Теоретичні положення і висновки можуть сприяти поліпшенню суб'єктивних умов підготовки і проведення наукового пошуку, таким чином посилюючи результативність і практичну значущість наукової діяльності. Матеріали дослідження можуть бути використані як у науковій, так і у викладацькій діяльності, включатися до курсів з філософії, гносеології. Результати дисертаційного дослідження сприятимуть подальшій гуманізації і гуманітаризації науки й системи освіти вищої школи.

Особистий внесок здобувача. Концептуально-філософська основа дисертації висвітлена в 19 наукових працях, в яких автором досліджено методологічні та психологічні особливості мислення суб'єкта в науковому і художньому пізнанні.

Апробація результатів дисертаційного дослідження. Основні положення й ідеї дисертаційного дослідження пройшли апробацію на таких наукових конференціях: III міська науково-практична конференція «Актуальні проблеми сучасної науки в дослідженнях молодих учених Харківщини» (Харків, 25 січня 2000 р.), I У Міжнародна науково-технічна конференція «Людина: дух, душа, тіло» (Суми, 25-26 грудня 2000 р.), Міжнародна науково-практична конференція «Громадянськість інтелігенції: шляхи формування в кризовому суспільстві» (Харків, 10 лютого 2001 р.), УШ харківські міжнародні Сковородинівські читання (Харків, 28-29 вересня 2001 р.), науково-методична конференція «Філософська і політична антропологія: місце людини в посттоталітарному соціумі» (Запоріжжя, 7-8 грудня, 2001 р.), IХ харківські міжнародні Сковородинівські читання (Харків, 27-28 вересня 2002 р.), II науково-технічна конференція «Каразінські читання» (Харків, 24 квітня 2003 р.), X харківські міжнародні Сковородинівські читання (Харків, 26-27 вересня 2003 р.).

Публікації. Основні ідеї дослідження відображені в 14 статтях, опублікованих у наукових спеціалізованих виданнях, і 5 тезах доповідей на конференціях.

Обсяг і структура дисертації. Дисертація складається зі вступу, чотирьох розділів, що містять 25 підрозділів, висновків, списку використаних джерел (214 найменувань). Загальний обсяг роботи – 214 сторінок, з яких 199 сторінки основного тексту.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У ВСТУПІ обґрунтована актуальність теми дослідження, з'ясовано ступінь вивченості теми і завдання дослідження, сформульована наукова новизна отриманих результатів, обґрунтоване науково-практичне значення досліджуваних проблем, визначена структура роботи.

У першому розділі “Ретроспективний огляд концептуальних підходів” показані принципи розмежування наукового і художнього пізнання в різні історичні епохи. У своїй особливій інтерпретації це питання вивчалось ще за часів античності. Уперше логічне пізнання відокремив від почуттєвого Парменід, проголосивши ідею доказу і його принципи. Платон розглядав цю проблему, як і всі інші досліджувані ним проблеми, виходячи із принципів ідеалізму: він протиставляв дійсне – уявному. Платон намагався знайти джерело художнього пізнання і дійшов висновку щодо позамежної природи пізнавального процесу. Далі він міркував про єдине джерело наукового і художнього пізнання. Продовжив дослідження даної проблеми Арістотель, поєднуючи наукове і художнє пізнання через досвід.

Характерною рисою епохи Відродження є з'єднання двох начал у єдиному процесі творчості. Однак пояснення їхнього взаємозалежного існування не наводилося. Спроба таких пояснень була розпочата за часів класичної науки. Відокремилася роль суб'єкта у процесі пізнання і відбулося розмежування об'єктивного і суб'єктивного в науці. Період класичної науки ознаменувався

визнанням й утвердженням гіпотетико-дедуктивного методу. Однак поряд з цим визнається, що механістична картина світу складалася під впливом художніх уявлень. І. Кант дотримувався ідеї про творчість як предметно-пізнавальну діяльність, здатну до створення нового світу. Фіхте підіймав питання про продуктивну спроможність уяви. Шелінг зрівнював значення наукового і художнього пізнання і вбачав джерело творчості в єдності свідомої і несвідомої діяльності.

Філософія ХХ століття розглядала проблему співвідношення наукового і художнього пізнання досить суперечливо. Творчий пізнавальний процес розглядався в його протилежності механістичній тенденції. Бергсон вважав, що ідеальним видом пізнання є інтуїція, і розвивав вчення про неї. Він асоціював художнє пізнання з чистою свідомістю, протилежною науковому пізнанню, що використовує інтелект. Хайдегер відзначав, що наука перетворюється на дослідження. Вивчаючи джерело художнього творення, він дійшов висновку, що джерело знаходиться в самому суб'єкті, що пізнає, а істина художнього пізнання знаходиться в бутті суцього. Деякі дослідники займалися пошуками загальних критеріїв у науковому і художньому пізнанні. А. Пуанкаре підкреслював важливість критерію витонченості, що становить собою єдність змісту і форми. А. Ейнштейн запропонував критерії “зовнішнього виправдання” і “внутрішньої досконалості”. М. Полані ввів поняття “особистісне знання”. Він намагався знайти відповідь на питання про рушійні сили пізнання і виділяв поняття “пристрасність у науці”, вважаючи, що це не просто суб'єктивно-психологічний побічний ефект, а відбиття логічно неосягнутого об'єкта науки. Відомий американський психолог мистецтва Р. Арнхейм вбачав спільне в цих двох видах пізнання у візуальному мисленні. Т. Кун відзначав необхідність запозичення вченими у художників деяких принципів. Гуссерль приділяв велику увагу рефлексії у процесі пізнання, вважаючи її не менш важливою, ніж логіка, психологічною проблемою. Створені концепції відрізнялись своєю самобутністю, що не дозволило цьому питанню розвиватися в одному напрямку

Новий поворот у вивченні видів пізнання починається після широкого застосування принципу доповнюваності Н. Бора в різних науках. У психічному житті суб'єкта Н. Бор також розпізнав характер додаткових зв'язків, названих “інстинкт” і “розум”. З цього випливає доцільність докладного вивчення специфіки наукового і художнього пізнання, заснованої на психофізіологічних механізмах.

Сучасні автори розглядають це питання крізь призму психологічних знань. Дискусії вітчизняних учених поклали початок відомій суперечці “фізиків” і “ліриків”. Були започатковані спроби пошуку шляхів зближення наукового і художнього пізнання. Б.С. Мейлахом було розвіяно загальне уявлення про перевагу в науковому пізнанні логічно-понятійного мислення, а в художньому – образного. Аналогічна за змістом дискусія на Заході називалася проблемою “двох культур”. До неї належать дослідження П.Ч. Сноу, О. Хакслі. Болгарський дослідник О. Лілов трактував художнє пізнання як процес, у якому поєднуються

всі інстанції пізнавальної діяльності: спостереження й абстракція, мислення і переживання, розум і уява, логіка й інтуїція.

Деякими вченими робилися спроби пов'язати розвиток художньо-образного мислення з активністю першої сигнальної системи, однак така повна ідентифікація неправильна. Розходження між науковим і художнім пізнанням має ґрунтуватися не на застосовуваних способах мислення, оскільки образне мислення використовується не тільки в художньому пізнанні, але й у науковому. У результаті розгляду концепцій сучасних учених можна дійти висновку про те, що для пошуку шляхів взаємодії обох видів пізнання варто відмовитися від поділу пізнавального і ціннісного. Е.Л. Фейнберг висвітлює, що в художньому пізнанні також існують певні “технологічні правила”.

Факт необхідності інтеграції наукового і художнього методів при пізнанні зафіксований і доведений, але специфіка взаємодії цих методів недостатньо пророблена. Питання про механізми взаємодії наукового і художнього пізнання вирішувалося такими сучасними авторами, як Г.А. Базеян, В.П. Іванов, С.Б. Кримський, Л.Т. Левчук, В.І. Мазепа, А.А. Мелик-Пашаєв, В.А. Роменець, П.В. Симонов, О.Б. Старовойтенко, М.А. Холодна. Таким чином, автор дисертаційного дослідження дійшов висновку про доцільність систематизації знань про специфіку і взаємодію наукового і художнього пізнання і необхідність вироблення єдиної концепції.

У другому розділі “Загальні закономірності наукового і художнього пізнання. Компаративістика” наведено порівняльний аналіз загальних закономірностей у процесі наукового і художнього пізнання. Єдина сфера почуттєвих переживань по-різному впливає на різні види людської діяльності, що дає змогу виділяти тим самим наукове і художнє пізнання. У сфері науки й у сфері мистецтва людина вибудовує свої світи – світ системи понять або світ художніх образів. Обидва види пізнання мають антиентропійну спрямованість. Наука, як вид людської діяльності, керується презумпцією доказованості і працює з явищами, реальність яких доведена їх закономірною повторюваністю, доступністю для нині існуючих методів дослідження. Об'єктом пізнання тут є навколишня дійсність. Основна відмінність художнього способу пізнання полягає в тому, що його об'єктом дослідження є відношення людини, конкретної особистості до навколишньої дійсності.

Характерна риса художнього пізнання – це використання художньо-образного мислення за безпосередньої участі емоцій суб'єкта, що пізнає. Тобто у науковому і художньому методах існують різні об'єкти пізнання і різні шляхи пізнання об'єктів. У науковому методі пізнання структурною одиницею виступає поняття, а в художньому методі – художній образ.

Для з'ясування психологічних закономірностей, що лежать в основі наукового і художнього пізнання, необхідний розгляд процесу взаємодії рівнів психічного життя в цих видах пізнання. Структура психічного життя суб'єкта, що пізнає, як відмічає П.В. Симонов, складається з трьох рівнів, які включають свідомість, підсвідомість і надсвідомість. Свідомість становить собою рівень об'єктивації, де очевидним є прояв вищих психічних форм мислення і волі. Сфера

підсвідомості визначає рівень психічного життя і включає те, що імпульсивно протікає, було усвідомлюваним або може стати ним за певних умов. Надсвідомість являє собою рівень психічної активності людини, що не піддається індивідуальному свідомо-вольовому контролю при рішенні творчих задач. Надсвідомість може використовувати інформацію, накопичену свідомістю, а також зафіксовану в підсвідомості. Саме в діяльності надсвідомості зароджуються і наукові відкриття, і нові задуми художніх творів. У зв'язку з цим стає актуальним питання про рушійні сили, що дозволяють інформації переходити з надсвідомості у свідомість і навпаки.

Надсвідомість породжує нову інформацію, що раніше не існувала, шляхом рекомбінації слідів отриманих зовні вражень. Діяльність надсвідомості каналізується раніше накопиченим досвідом, пізнавальною задачею, що ставить перед надсвідомістю свідомість, яка наптовхнулася на проблемну ситуацію, і домінуючою потребою. У науковому пізнанні пізнавальна задача збігається з домінуючою потребою, що полягає у вирішенні цієї пізнавальної задачі визначеним, доступним способом. У художньому пізнанні домінуюча потреба є чільною ідеєю. Проведений аналіз показує, що на відміну від наукового пізнання, тут присутні два напрямки: кероване пізнавальною задачею і кероване згаданою домінуючою потребою.

У процесі пізнання і практичного перетворення дійсності широко застосовується моделювання як загальний метод наукового дослідження. В основі моделювання пізнавального процесу лежить така форма почуттєвого пізнання, як уявлення, що дозволяє відтворювати будь-яку властивість об'єкта, що пізнається, процесу або явища як за можливості безпосередньої взаємодії з ним, так і за відсутності такої можливості.

Для найбільш повноцінного моделювання необхідно використовувати поняття. А оскільки в художньому пізнанні замість понять виступають художні образи, то і моделювання може бути науковим і художнім.

У такому випадку слід враховувати наявність формалізуючих і неформалізуючих компонентів. У науковому пізнанні істотні ознаки чітко відокремлюються від несуттєвих, а в художньому пізнанні несуттєві, на перший погляд, ознаки, можуть діяти як істотні. Це відбувається через те, що пізнавальна задача і домінуюча потреба враховують різні істотні ознаки.

У третьому розділі “Логічне й образне мислення в науковому і художньому пізнанні” викладені особливості логічного й образного мислення в науковому і художньому пізнанні. Логічне мислення виникає із загальноприйнятих вихідних принципів, а також образних знаків і символів, що характеризуються підключенням формалізованого досвіду. Із загальноприйнятих образних знаків і символів за своєю подібністю виділяються елементи, що закономірно повторюються в ланцюжку створюваних суб'єктом образів. Логічне мислення починається з первісного процесу абстрагування, після якого включаються й інші логічні операції.

Варто підкреслити особливу роль логічного мислення в художньому пізнанні. Воно допомагає узгодити пізнавальну задачу і домінуючу потребу, в

результаті чого утворюється індивідуальна логіка конкретного суб'єкта, що пізнає.

На відміну від логічного, образне мислення має ряд переваг, що містять у собі і відмову від класифікації в пізнанні, і можливість створення нової упорядкованості фактів, й врахування ролі випадкових факторів. Ці переваги образного мислення допомагають як у науковому, так і в художньому пізнанні на етапі формування нової ідеї.

У реальному пізнавальному процесі логічне й образне мислення не вступають у протиріччя, а доповнюють одне одне. Образне мислення збільшує ефективність логічного, надаючи йому можливості вибору, а логічне мислення збільшує дієвість образного, розвиваючи притаманні йому ідеї. Тобто і логічне, і образне мислення мають свої сильні і слабкі сторони, і питання про їхню взаємодію починає вирішуватися з усвідомлення суб'єктом факту відсутності в нього знання про зв'язки і властивості об'єкта при рішенні даної пізнавальної задачі. Це відбувається або за відсутності образної репрезентації пізнавальної задачі, або при недостатньому використанні логіки.

Сам процес взаємодії відбувається шляхом проникнення в тканину логічного мислення образів і навпаки. Після впровадження в структуру логічного мислення образ розширює межі дії логіки. Проникнення в структуру образного мислення логіки допомагає упорядкувати наявні образи і надати їм певного напрямку.

За умови головної ролі мислення в пізнавальній діяльності варто враховувати вплив й інших процесів на хід пізнання. Такі процеси, як емоції, інтуїція, уява, сприяють інтеграції наукового і художнього пізнання в єдиний пізнавальний процес. Оскільки пізнавальна задача може зрости до рівня пореби суб'єкта, то в цьому випадку пізнавальна задача стає джерелом емоцій суб'єкта. Емоція суб'єкта, що пізнає, є сполучною ланкою між науковим і художнім методами пізнання. Зв'язок відбувається завдяки потребі особистості, що пізнає, в емоційному насиченні, яке досягається в результаті розв'язання пізнавальної задачі.

Уява також відіграє в пізнанні свою роль. У науковому пізнанні вона повинна мати визначені експериментальні й теоретичні підстави. У художньому пізнанні уява, діючи під впливом домінуючої потреби, породжує індивідуальне знання.

У четвертому розділі «Взаємозв'язок і взаємодоповнення наукового і художнього пізнання» наведено опис властивостей художньо-образного мислення й обґрунтування можливості застосування принципу доповнюваності наукового і художнього пізнання. Незважаючи на присутність у будь-якому виді пізнавальної діяльності елементів і наукового, і художнього пізнання, художнє пізнання і художньо-образне мислення, що впливає з нього, мають переваги, недоступні науковому пізнанню. І в художньому, і в науковому способах пізнання широко використовується можливість створювати цілісний образ на основі окремих прикладів, епізодів або тривіальних спостережень. Це явище може свідчити про те, що в обох способах пізнання присутнє образне мислення.

Однак істотне розходження між науковим і художнім методами пізнання полягає не в ступені переваги образів, а в якісному розходженні цих образів.

Художній образ є, свого роду, осередком тих рис навколишньої дійсності, що породжують у сприймаючої особистості емоції співпереживання і співвіднесення зі своїм досвідом. Реалістичність, “відточеність” художнього образу, його конкретність здійснюються через зображення не всіх деталей, штрихів, а лише тих, які найбільш повно дають можливість не тільки сприйняти даний образ, але й породжують певне ставлення до цього образу.

Виходячи з особливостей наукового та художнього пізнання і виділення такого різновиду мислення, як художньо-образне, правомірне твердження про можливість застосування принципу доповнюваності Н. Бора, що полягає в доцільності пізнання об'єкта у взаємозаперечних, додаткових системах опису. Взаємне доповнення наукового і художнього методів пізнання здійснюється за участі взаємного доповнення логічного й образного мислення, що відбувається на психофізіологічному рівні.

Наукове пізнання вивчає існуючі незалежно від суб'єкта закони. Знання цих законів допомагає суб'єктові вивчати предмети і явища художньої реальності і ясніше виражати власне, специфічне бачення. Разом з тим, методи, прийоми і специфіка художнього пізнання є рушійними силами в науковому пізнанні, оскільки всяка наука починається з первинних, логічно не доведених, одержаних шляхом прямого узагальнення дослідних даних. Усі глибокі істини науки парадоксальні від свого народження, і їх не можна досягти, спираючись тільки на логіку і досвід.

Інформація, яку можна одержувати, використовуючи науковий і художній способи, є відносно незалежною, але внутрішньо пов'язаною, тому що йдеться про один й той самий об'єкт, що має певну сукупність взаємозалежних властивостей. Принцип доповнюваності діє, якщо будь-який однозначний опис об'єкта буде неповним. Кожний із взаємодоповнених методів пізнання – у даному випадку, наукове і художнє пізнання – має свою логіку і є однаково правильним.

Деякі об'єкти можна пізнавати, орієнтуючись на асоціації, що породжуються домінуючою потребою суб'єкта за участю художньо-образного мислення. В той же час можливе осягнення об'єктів за допомогою логіки й аналізу, властивих науковому пізнанню. Можливість такого «двобічного» пізнання відкривається завдяки виділенню в сутності об'єкта, що пізнається, нового «перетину», що відрізняється від класичного поділу об'єкта на протилежності. Для протиріччя є характерним, що протилежні позиції стосуються того самого предмета, що розглядається в той самий час, у тих самих умовах. Доповнюваність же проводить у сутності предмета, що пізнається, новий «перетин», що не збігається з первинним поділом єдиного на протилежності. Доповнюваність має властивість поділу умов, у яких розглядається даний об'єкт. У результаті виділяються різні виміри, різні визначеності об'єкта. Ці різні виміри співвідносяться не як внутрішні або зовнішні протилежності, а саме як різні визначеності об'єкта.

Сполучною ланкою в цьому взаємному доповненні є інтуїтивна здатність групувати факти і враження навколишнього світу таким чином, щоб задовольнити емоційну потребу в почутті гармонії. Таке взаємодоповнення має місце і на рівні картини світу, що формується під впливом наукового і художнього пізнання. У даному випадку об'єктом, що пізнається, виступає навколишній світ у цілому, що поділяється не на протилежні – науковий і художній – способи його осягнення, а на дві різні визначеності, що припускають різні умови пізнання.

ВИСНОВКИ

У роботі доведено:

1. Аналіз пізнавального процесу в контексті потребово-мотиваційної сфери суб'єкта, що пізнає, дозволив зробити висновок про наявність двох основних рушійних сил у пізнанні: *пізнавальної* задачі суб'єкта і *його домінуючої* потреби. Пізнавальна задача суб'єкта є винятково результатом роботи інтелектуальних операцій і носить конкретно-логічний характер. Вона спрямована на розв'язання вузько окресленої пізнавальної ситуації, пов'язаної з досліджуванним об'єктом. Специфіка наукового пізнання полягає в збігові пізнавальної задачі і домінуючої потреби, що у даному випадку втілює необхідність у вирішенні пізнавальної задачі. У художньому пізнанні пізнавальна задача відрізняється від домінуючої потреби суб'єкта (які співпадають на рівні наукового пізнання), оскільки цей спосіб пізнання відрізняється активною участю в ньому художньо-образного мислення, що регулюється потребово-емоційною сферою.

2. Докладний розгляд специфічних властивостей наукового і художнього пізнання показав, що, незважаючи на присутність у пізнавальній діяльності елементів і наукового, і художнього пізнання, художньо-образне мислення має переваги, недоступні науковому пізнанню. У ході творчості будь-якої спрямованості художньо-образне мислення, що включає до себе роботу уяви, емоцій, інтуїції, має передувати логічній, понятійній роботі, а потім супроводжувати її. Для обох видів пізнання – наукового і художнього – важливою є властивість художньо-образного мислення генерувати нові ідеї.

3. У дослідженні продемонстровано, що пізнавальний процес в цілому – це *науково-художнє моделювання* об'єкта, що пізнається. Пізнавальний процес включає в себе методи як наукового, так і художнього моделювання. Методи художнього моделювання можуть застосовуватися в науковому пізнанні на початкових етапах творчого процесу при формулюванні пізнавальної задачі, а також на етапі репрезентації досліджуваного об'єкта. Показано, що моделювання в науковому пізнанні відрізняється від моделювання в художньому пізнанні чіткою відмінністю істотних елементів від несуттєвих.

4. У дисертаційному дослідженні показано *характер взаємодії між логічним і образним мисленням*, що беруть участь у науковому і художньому пізнанні. У процесі пізнання вони діють одночасно, і до певного етапу їхня робота буде автономною. Взаємодія їх відбувається шляхом взаємного доповнення, яке

здійснюється за допомогою впровадження в зону дії логічного мислення образу, що розширює межі дії логіки, а також за допомогою проникнення логіки в тканину образного мислення. Взаємодія і взаємопроникнення логічного й образного мислення починається з усвідомлення суб'єктом, що пізнає, безвихідної ситуації, що склалася на конкретному мисленнєвому етапі. Взаємодія двох сторін мисленого процесу (логічної і образної) виражається в підтримці, доповненні одна одної. При відсутності застосування образного мислення, або при меншій сприйнятливості до логіки допомагає компенсація.

5. У дослідженні показано, що логічне мислення виникає з загальноприйнятих принципів, а також образних знаків і символів, що характеризуються підключенням формалізованого досвіду. Особлива роль логічного мислення в художньому пізнанні полягає в сприйнятті узгодження пізнавальної задачі і домінуючої потреби. Введено поняття «*індивідуальна логіка*» для позначення напрямку спільної роботи пізнавальної задачі і домінуючої потреби суб'єкта.

6. У дисертації доводиться, що емоції суб'єкта, що пізнає, є сполучною ланкою між науковим і художнім пізнанням. Подібний зв'язок відбувається за допомогою властивості емоцій одночасно відповідати вимогам пізнавальної задачі, де вони виступають у ролі *цінності* пізнавального акту як такого, і реалізовувати чекання домінуючої потреби, де емоції виступають у ролі *оцінки* можливості її задоволення. Емоції побічно є сполучною ланкою між науковим і художнім методами пізнання. Цьому зв'язку допомагає потреба суб'єкта, що пізнає, в емоційному насиченні. При цьому актуалізується як потреба в переживанні емоцій, що досягаються в результаті наукового пізнання, так і в емоціях, які одержуються за допомогою художнього пізнання.

7. У дослідженні показана можливість вивчення наукового і художнього пізнання за допомогою застосування *принципу доповнюваності*. Принцип доповнюваності дозволяє виявити в об'єкті, що пізнається, різні визначеності, що досягаються з однієї сторони пізнавальною задачею і логікою суб'єкта, а з другого боку – його художньо-образним мисленням, що регулюється домінуючою потребою. У відношенні наукового і художнього пізнання доповнюваність проводить у сутності пізнаваного об'єкта новий «перетин», що розділяє умови розгляду об'єкта на ті предмети, що піддаються логіці, і ті, що підпадають емоційно-естетичній оцінці суб'єкта.

8. У дисертаційному дослідженні доведена правомірність застосування принципу *доповнюваності* наукового і художнього пізнання *на рівні картини світу*. На цьому рівні наукове і художнє пізнання пов'язує потреба суб'єкта, що пізнає, у *почутті* гармонії, випробовуваної при виділенні із зовнішніх вражень елемента цілісності і закінченості. Знання існуючих незалежно від суб'єкта законів, досліджуваних наукою, сприяє появі власного, специфічного бачення. У свою чергу, методи, прийоми і специфіка художнього пізнання є рушійними силами в науковому пізнанні, оскільки під час наукового пошуку суб'єкт, що пізнає, має потребу в відчутті гармонії. Для максимального наближення до істини в пізнанні необхідний розгляд пізнання як події, що містить взаємне

доповнення наукової істини, яка припускає об'єктивність, і художньої істини, заснованої на духовному досвіді суб'єкта.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

1. Колычева Т.В. Процесс образования понятий при переходе от чувственного к рациональному познанию // Вісник державного політехнічного університету. Філософія. – Харків: Вид-во “Бізнес Інформ”. – 2000. – Вип. 120. – С. 78-84.
2. Колычева Т.В. О роли эмоций в процессе мышления // Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна. – Харків: Вид-во “РА”. – 2001. – Вип. 499. – С. 177-183.
3. Количева Т.В. Про специфіку логічного мислення в науковому та художньому пізнанні // Науковий вісник Харківського педагогічного університету ім. Г.С. Сковороди. Філософія. – Харків: Вид-во “ОВС”. – 2001. – Вип. 10. – С. 141-146.
4. Колычева Т.В. Психофизиологические основы мыслительной деятельности в научном и художественном творчестве // Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна. – Харків: Вид-во ХНУ. – 2001. – Вип. 533. – С. 95-101.
5. Колычева Т.В. О роли художественного познания в формировании научной картины мира // Філософські перипетії. Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна. – Харків: Вид-во “Екограф”. – 2001. – Вип. 531. – С. 225-228.
6. Количева Т.В. Мислення і уява як процеси, що формують індивідуальне пізнання // Науковий вісник Харківського педагогічного університету. ім. Г.С. Сковороди. Сер. Філософія. – Харків: Вид-во “ОВС”. – 2001. – Вип. 8. – С. 99-105.
7. Количева Т.В. Особливості процесів логічного і образного мислення в різних видах пізнавальної діяльності // Науковий вісник Харківського педагогічного університету ім. Г.С. Сковороди. Сер. Філософія. – Харків: Вид-во “ОВС”. – 2002. – Вип. 12. – С. 55-60.
8. Колычева Т.В. Взаимодействие и взаимопроникновение логического и образного мышления // Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна. – Харків: Вид-во “РА”. – 2002. – Вип. 552-1. – С. 37-45.
9. Колычева Т.В. Научное и художественное познание: психологические закономерности // Вісник Харківського політехнічного університету. Сер. Філософія. – Харків: Вид-во “Бізнес Інформ”. – 2002. – Вип. 5. – С. 125-131.
10. Колычева Т.В. О методе моделирования в научном и художественном познании // Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії. – Запоріжжя: Вид-во ЗДІА. – 2002. – Вип. 9. – С. 125-131.

11. Колычева Т.В. Об эмоциях в научном и художественном познании // Філософські перипетії. Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна. – Харків: Вид-во “Екограф”. – 2002. – Вип. 561. – С. 203-206.
12. Колычева Т.В. Образне мислення: специфіка і шляхи його розвитку // Науковий вісник Харківського педагогічного університету ім. Г.С. Сковороди. Філософія – Харків: Вид-во “ОВС”. – 2002. – Вип. 11. – С. 119–126.
13. Колычева Т.В. Основы сближения научного и художественного методов познания // Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна. – Харків: Вид-во “PRESS-тиж”. – 2002. – Вип. 562. – С. 34-38.
14. Колычева Т.В. О роли художественно-образного мышления в познавательной деятельности // Матеріали міської науково-практичної конференції “Актуальні проблеми сучасної науки в дослідженнях молодих вчених м. Харкова”, 25 січня 2000 р. – Харьков: Вид-во ХНУ. 2000. – Вип. 456, Ч. 1. – С. 278-281.
15. Колычева Т.В. Роль интуиции во взаимодействии логического и образного мышления // Матеріали IV Міжнародної науково-теоретичної конференції “Людина: дух, душа, тіло”, 25-26 грудня 2000 р. – Суми: Вид-во “Собор”. – 2000. – С. 69-71.
16. Колычева Т.В. Формирование художественного способа познания как один из путей к новому мировоззрению интеллигенции // Матеріали міської конференції “Громадянськість інтелігенції: шляхи формування у кризовому суспільстві”, 10 лютого 2001 р. – Харків: Вид-во ХГІ “НУА”. – 2000. – С. 44-46.
17. Колычева Т.В. О понимании в научном и художественном творчестве // Обрії комунікації та інтерпретації. Матеріали VIII Харківських міжнародних Сковородинівських читань, 28-29 вересня 2001 р. – Харків: Вид-во “Екограф”. – 2001. – С. 114-116.
18. Колычева Т.В. Образное мышление в научном и художественном познании // Філософська спадщина Г.С. Сковороди і сучасність. Матеріали IX Харківських міжнародних Сковородинівських читань (до 280-річчя Г. С. Сковороди), 27-28 вересня 2002 р. – Харків: Вид-во “Екограф”, – 2002. – С. 154-157.
19. Колычева Т.В. Дополнительность в познании как основа свободы творчества // Проблема свободы у теоретичній та практичній філософії. Матеріали X Харківських міжнародних Сковородинівських читань, 26-27 вересня 2003 р. Харків: Вид-во “Екограф”, – 2003. – С. 156-159.

АНОТАЦІЇ

Колычева Т.В. Наукове і художнє пізнання: їх специфіка і взаємодія. –
Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філософських наук за спеціальністю 09.00.01. – онтологія, гносеологія, феноменологія. – Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна, Харків, 2004.

Дисертація присвячена дослідженню проблеми специфіки і взаємодії наукового і художнього пізнання, де їх розмежування відбувається не на основі опозиції образу і поняття, а на основі концепції доповнюваності. У науковому пізнанні пізнавальна задача, яку ставить суб'єкт, збігається з його домінуючою потребою. У художньому пізнанні пізнавальна задача, як правило, відрізняється від домінуючої потреби, що виходить із внутрішнього світу суб'єкта.

Взаємодія наукового і художнього пізнання вивчається за допомогою принципу доповнюваності Н. Бора, який розглядає об'єкт у взаємозаперечних, додаткових системах опису. Цей принцип дозволяє виявити в об'єкті, що пізнається, різні визначеності, що досягаються, з однієї сторони, пізнавальною задачею і логікою суб'єкта, а з іншої боку – його художньо-образним мисленням, керованим домінуючою потребою.

Ключові слова: наукове пізнання, художнє пізнання, логічне мислення, образне мислення, пізнавальна задача, потреба, що домінує, доповнюваність.

Колычева Татьяна Владиславна. Научное и художественное познание: их специфика и взаимодействие. – Рукопись.

Диссертация на соискание научной степени кандидата философских наук по специальности 09.00.01. – онтология, гносеология, феноменология. – Харьковский национальный университет им. В.Н. Каразина, Харьков, 2004.

Диссертация посвящена исследованию проблемы спецификации и взаимодействия научного и художественного познания, где их разграничение происходит не на основе оппозиции образа и понятия, которые трактуются как качественно различные психические и концептуальные единицы, а на основе концепции дополнительности. В работе рассматриваются современные концепции научного и художественного познания (М. Хайдеггер, М. Полани, А. Бергсон, А. Пуанкаре, А. Лиллов, Б.С. Мейлах, П.В. Симонов, В.Г. Табачковский, Л.Т. Левчук) и общая концепция дополнительности Н. Бора в современной философии, ее возрастающая методологическая роль. Вопрос о структуре познавательного процесса обуславливает необходимость осмысления особенностей и критериев различия научного и художественного познания, основанных на работе логического и образного мышления в различных видах познания.

Основное отличие художественного познания от научного состоит в его ориентации не на логическую последовательность понятий, а на конкретные представления познающего субъекта, на его чувственные образы. Предметом научного познания является сама окружающая действительность, а предметом художественного познания – отношение конкретного познающего субъекта к этой окружающей действительности.

Вопрос определения гносеологической специфики научного и художественного познания решался, как правило, в плане выявления некоторых особенностей познавательных элементов. В последнее время возрастает потребность соотнесения целей и результатов научно-теоретического познания с этическими и нравственными нормами человеческого существования. Также возрастает значение вопроса о механизме творческого потенциала отдельной личности. В творческой деятельности наряду с новизной результатов познания исключительно важно понимание того, что обеспечивает новое качество знания. Это новое качество и может обеспечивать процесс познания, ориентированный на объединение, сближение научного и художественного познания. Для такого усовершенствования акта познания целесообразным будет более глубокое рассмотрение всех участвующих в познании процессов.

Общее в научном и художественном познании состоит в том, что оба вида познания имеют антиэнтропийную направленность. Художественное познание помогает упорядочивать наши чувства, эмоции, переживания. Наука вносит ясность в познание внешнего мира, используя понятийный аппарат.

В научном познании познавательная задача, которую ставит субъект, совпадает с его доминирующей потребностью, состоящей в разрешении познавательной задачи. В художественном познании познавательная задача, как правило, отличается от доминирующей потребности, исходящей из внутреннего мира субъекта.

Взаимодействие научного и художественного познания изучается с помощью принципа дополнительности Н. Бора, рассматривающего объект во взаимоисключающих, дополнительных системах описания. Таким образом, действие концепции дополнительности в научном и художественном познании состоит в устранении недостаточной эффективности художественного познания без элементов строгой науки и невозможности открытия научной истины без применения художественного познания. Этот принцип позволяет выявить в познаваемом объекте разные определенности, постигаемые с одной стороны познавательной задачей и логикой субъекта, а с другой – его художественно-образным мышлением, руководимым доминирующей потребностью.

Во взаимодействии научного и художественного познания дополнительность проводит в сущности познаваемого объекта новое сечение, разделяющее условия рассмотрения объекта на подлежащие логике и подчиняющиеся неповторимо-личностному восприятию субъекта. Дополнительность обоих видов познания обеспечивается взаимным дополнением логического и образного мышления, происходящего на психофизиологическом уровне.

Ключевые слова: научное познание, художественное познание, логическое мышление, образное мышление, познавательная задача, доминирующая потребность, дополнительность.

Kolycheva T.V. Scientific and artistic cognition: their specificity and interaction.
– Manuscript.

Thesis for the candidate's degree by specialty 09.00.01 – ontology, gnoseology, phenomenology. – V. Karazin Kharkiv National University, Kharkiv, 2004.

The thesis is devoted to the investigation of the problem of specificity and interaction of scientific and artistic cognition where their differentiation takes place not on the basis of opposition of image and conception that are interacted as qualitatively different psychic and conceptual units.

In scientific cognition a cognitive problem which is raised by the subject considers with his dominating need the solve a cognitive problem. In artistic cognition a cognitive problem, as a rule, differs from the dominating need coming from the inner world of the subject.

The interaction of scientific and artistic cognition is studied with the help of principle of complementarity by N. Bohr who considered the object in mutually exclusive, complementary systems of description. This principle gives the opportunity to reveal different definiteness in a cognizable object, that are comprehended, on the one hand, by the cognitive problem and the subjects logic and, on the other hand, by his artistic-image-bearing thinking guided by the dominating need.

On the interaction of scientific and artistic cognition the complementarion draws a new section in the essence of the object cognized that divides the conditions of the objects considerations into those subjected to logic and others submitted to inimitable personal perception of the subject.

The key words: scientific cognition, artistic cognition, logical thinking, figurative thinking, cognitive problem, dominating need, complementarity.

Количева Тетяна Владиславна

Наукове і художнє пізнання: їх специфіка і взаємодія

09.00.01 – онтологія, гносеологія, феноменологія

Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філософських наук

Відповідальний за випуск І.З. Цехмістро
Підписано до друку 22.03.2004 р. Тираж 100 прим.
Формат 60×90/16. Ум. друк. арк. 0,9. Зам. №

Надруковано в друкарні ТОВ “Рейтинг”.
м. Харків, вул. Сумська, 37. Тел. (0572) 14-34-26, 47-01-23.